

Tonyukuk Yazıtı'nda “Äşir” Şeklinde Geçen İsim Hakkında*

On the name “Äşir” in the Tonyukuk Inscription

Munkhtulga RINCHINKHOROL, Çeviren: Asuman BAŞ¹

*Bu makale yazarın izni alınarak çevrilmiş olup çalışmanın künyesi şu şekildedir: Rinchinkhorol, Munkhtulga (2019). “Tonyukukün Gerelt Höşööniü Biçeesiin Äşir Hemeeh Nertiin Tuhaı”. *Altaistika, türkologiya, moñğolüstika / Altaistika, tyurkologiya, mongolüstika / Altaistic, Turcology, Mongolistics*. 3: 61-66 [Ринчинхорольн Мөнхтулга (2019). “Тоньюкукийн гэрэлт хөшөөний бичээсийн äşir хэмээх нэрийн тухай”. *Алтаистика, түркология, моңғолустика / Altaistika, tyurkologiya, mongolüstika / Altaistic, Turcology, Mongolistics*. 3: 61-66].

Sorumlu yazar/Corresponding author:
 Asuman Baş (Arş. Gör.), İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İzmir, Türkiye
 E-posta: asuman.bas@ikc.edu.tr
 ORCID: 0000-0003-1508-0624

Başvuru/Submitted: 04.09.2023
Revizyon Talebi/Revision Requested:
 06.11.2023
Son Revizyon/Last Revision Received:
 23.11.2023
Kabul/Accepted: 12.12.2023

Atf/Citation: Baş, Asuman. “Tonyukuk Yazıtı'nda “Äşir” Şeklinde Geçen İsim Hakkında.” *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 33, 2 (2023): 913-919.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1354762>

ÖZ

Orta Çincede 阿史那 (ā shī nà) şeklinde geçen Eski Türklerin yönetici boyunun adı, bazı bilim insanları tarafından Hotan-Saka dilinde “mavi” anlamına gelen *äşşaina* ~ *äşşana* sözcüğünden türemiş olarak değerlendirilir. Ancak Tonyukuk Yazıtı'nda geçen ve *türük* ile *bodun* sözcükleri arasında yer alan, araştırmacılar tarafından da genellikle *sir* şeklinde okunan boy adı, Türk-Runik yazı sisteminin kurallarına koşut bir şekilde, sözcüğün başında tasarlanan bir vokal aracılığıyla *äşir* diye okunabilir ve sözcüğün birtakım dayanaklar temelinde, Eski Türklerin yönetici boyunun adı olduğu düşünülebilir. Bu sebeple, Tonyukuk Yazıtı'nda beş kez geçen *türük sir bodun* ifadesinin “Türk Eşir halkı” anlamıyla *türük äşir bodun* olarak okunması mümkündür. İfadenin bu şekilde okunması ve anlamlandırılmasıyla birlikte 阿史那 (ā shī nà) adının, tarihî kaynaklar da göz önüne alındığında, Eski Türkçe bir sözcüğün bozulmuş biçimi ve Orta Çincedeki yazılışı olduğu iddia edilebilir. Bu nedenle, Birinci ve İkinci Türk Kağanlığı'nın yönetici boyunun adının etimolojik olarak Hint-İran, özellikle Orta Doğu İran dilleriyle ilişkilendirildiği Sovyet ve Batılı bilim adamlarına ait hipotezin artık reddedilmesi gerekir. Bundan hareketle bu çalışmada, Tonyukuk Yazıtı'nda beş kez geçen ve harf çevrimi s₁lr₂ şeklinde olan sözcük ile sözcüğün geçtiği ifade üzerine değerlendirmelerde bulunulmuş olup tarihî bağlamında “Türk Eşir halkı”nın İkinci Türk Kağanlığı Dönemi'ndeki “On İki Türk”ten birinin adı olabileceği üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Aşina, Tonyukuk Yazıtı, äşir, On İki Türk, türük äşir bodun

ABSTRACT

The name of the ancient Turkic ruling clan is written in Middle Chinese as 阿史那 (ā shī nà). Scholars have long inferred that this word is derived from the Khotan-Saka language and signifies “blue” as expressed in the forms *äşşaina* ~ *äşşana*. However, there is a clan name positioned between the words *türük* and *bodun* in the Tonyukuk inscription and researchers often read it as *sir*. It can be read as *äşir* according to the rules of the Turkic runic script. Several pieces of evidence indicate that the word could convey the name of the ancient Turkic ruling clan. It is thus plausible to construe the phrase *türük äşir bodun* occurring five times in the Tonyukuk inscription as meaning Turk Äşir people. With the reading and interpretation of the expression in this manner, it can be argued that the name 阿史那 (ā shī nà), considering historical sources, is a distorted form of an Old Turkic word and its written representation in Middle

Chinese. Consequently, the Soviet and Western scholarly hypothesis associating the etymology of the name of the ruling clan of the First and Second Turkic Empires with Indo-Iranian languages, particularly the Middle Eastern Iranian, must be rejected. This study assesses the word presented five times in the Tonyukuk inscription as s_2Ir_2 and suggests that in its historical context, Turk Äşir people may be the name of one of the twelve Turks in the Second Turkic Khaganate period.

Keywords: Ashina, Tonyukuk inscription, äşir, the twelve Turks, türük äşir bodun

Tonyukuk Yazıtı'nın 3, 11, 60 ve 61. satırlarında *türük sir bodun* şeklinde geçen ifade toplam beş kez yazılmıştır.¹ Diğer kaynaklarda bu ifadeyle hiç karşılaşılmaz. Bunun ilk sözcüğü *türük* ve son sözcüğü *bodun* herhangi bir açıklama yapılmadan anlaşılır ancak ortasındaki sözcük hakkında farklı birçok okuma ve yorum vardır.

Araştırmacılar [s_2Ir_2 şeklinde üç² harften oluşan bu sözcüğü], *sir* veya *şir* olarak okumuştur. Bunun dışında sözcük, ilk konsonanttan önce tasarlanan bir vokalle *esir* biçiminde okunabilir. Sözcüğü *sir* veya *şir* okuyan araştırmacıların bazıları, bunun bir boy adı olduğunu düşünür. Ayrıca Soğdca'da "iyi; güzel", Farsça'da "arслан" anlamına gelen bir sözcük olduğunu iddia edenler de vardır. [Bunun yanı sıra sözcüğü] *esir* olarak kaydeden âlimler sözcüğe "esir", "iser koltuğu" ve "kartal" anlamlarını vermişlerdir [1].

Her şeyden önce bunun bir boy adı olduğu [*türük sir bodun* ifadesi içerisinde], kendisinden önce gelen *türük* ve sonra gelen *bodun* sözcüklerinden anlaşılmaktadır. Tonyukuk Yazıtı'nda adı geçen bu boya, aynı dönemin Oğuzlarının ise tabi olmadığı görülür. Çünkü Tonyukuk Yazıtı'nın 62. satırındaki *türük sir bodun* ifadesi, [aynı satırdaki] *oğuz bodun* "Oğuz halkı" ifadesi ile paralel yazılmıştır. Eğer bu sözcük, bir boy adı ise hangi sözcük olabilirdi? 8. yüzyılın ilk yarısında Türklerle sert bir şekilde mücadele eden Oğuzlar bu ad ile bağlantılı değilse etno-politik olarak başka nasıl bir bağ kurulabilirdi?

Yazıtın 3, 11 ve 60. satırlarında yer alan *türük sir bodun* ifadesinden sonra *yerintä* "topraklarında" yazmaktadır. Farklı iki boyun, aynı topraklarda var olması ise göçebeler için imkânsızdır. Ayrıca bu iki adın herhangi bir kağanla bağlantılı olarak yazıldığı da göz ardı edilmemelidir. Örneğin, Tonyukuk Yazıtı'nın 60. satırında *qapayan qayan türük sir bodun yerintä* ("Kapgan Kağan'ın Türk Sir halkının topraklarında"), 61. satırında *qapayan qayan türük sir bodun* ("Kapgan Kağan'ın Türk Sir halkı"), 62. satırında *türük bilgä qayan türük sir bodunıy oğuz bodunıy* ("Türk Bilge Kağan Türk Sir halkını, Oğuz halkını") diye geçmektedir. Bu *türük sir* ise Türk kağanına doğrudan bağlı, onun kontrolü altındaki bir boyun ya da siyasi bir birliğin veya böyle bir birimin adı olduğunu belirtmektedir. Ayrıca 62. satırdaki *türük sir*'in

1 ÇN. Tonyukuk Yazıtı'nın 62. satırında da *türük sir bodun* ifadesi geçmektedir. Toplamda beş kez geçtiği söylenen bu ifadenin sonuncusu 62. satırda yer almaktadır. Yazar, çalışmanın devamında, 62. satırda yer alan ifadeyi de değerlendirmiştir.

2 ÇN. Çalışmanın orijinalinde *хоёрхон* "sadece iki" şeklinde geçse de yazar, çeviri çalışmasıyla ilgili görüşmelerde bunun "üç" olması gerektiğinin okuyucuya iletilmesi talebinde bulunmuştur. Bu sebeple, sözcüğün geçtiği bu ibare anlam karışıklığı yaratmaması adına çalışmanın aslından farklı bir şekilde çeviriye dahil edilmiştir. Çalışmanın aslında cümle şu şekildedir: *Судлаачид сир хэмээх хоёрхон үсгээс бүрдэх энэ үгийг эгийгээр амилуулахдаа нэг бол гуйгүүлэгчээр эхлүүлэн сир буюу сир хэмээн уншжээ* "Araştırmacılar *sir* şeklinde sadece iki harften oluşan bu sözcüğü vokal ile canlandırsalar da sözcüğü konsonantla başlayan *sir* veya *şir* şeklinde okumuşlardır."

sir'i bağımsız bir boyun ya da siyasi bir birliğin adı olsaydı onun ardından gelen *oğuz bodun* (“Oğuz halkı”) ifadesi gibi o da aynı şekilde *türük* adından kesinlikle ayrı yazılırdı. Yani *türük sir bodunıy oğuz bodunıy* ifadesi yerine *türük bodunıy sir bodunıy oğuz bodunıy* şeklinde bunların birbirine paralel yazılması gerekirdi. Bu ifadelerde Orta Çağ Moğolcasındaki “halk” ile aynı anlama gelen *bodun* sözcüğü “Türk” ve “Oğuz” adlarını vurgulamak için kullanılmıştır. Bu, bahse konu dönemin çoğu kaynağından anlaşılmaktadır. Bu nedenle *sir*'in Oğuz ile hiçbir ilgisi yoktur ve Türklerin içinde olduğu farklı bir grubu belirten ad olmaktan başka yolu da yoktur. Ancak bu durumda Kapgan Kağan ve Bilge Kağan'a bağlı bir Türk boyuna ait olan bu grubun adı ne olabilir sorusu ortaya çıkmaktadır.

Araştırmacılar Türklere, Dokuz Oğuzlar'a ilave 11 veya 12 boy olduğunu düşünmektedir [2]. Buna ilişkin olarak 2016 yılında, Bayanhongor aymağının Hirgisiin Ovoo³ denilen yerinde, yeni keşfedilen bir yazıtta, gerçekten de *äki yägirmi türük* “On İki Türk” ifadesi geçmektedir [3]. Bu 12 boy arasından kağan soyunun çıktığı Aşina (阿史那, ā shǐ nà) boyunun adı Tonyukuk Yazıtı'ndaki *sir* sözcüğüne denk gelebilir. Çünkü Türk Dönemi'yle ilgili Çin kaynaklarında geçen ve Çince harf çevrimi yapılmış olan boy adları, Aşina dışında, şekil açısından *sir* ile hiçbir şekilde uyumlu değildir. Ancak Tonyukuk Yazıtı'nda geçen *sir* sözcüğünün [ilk konsonantından önce] vokal olduğu düşünüldüğünde sözcük hemen *äsir* olur.

Eski Türk Devleti'ni yaklaşık iki yüz yıl boyunca yönetmiş ve Çin kaynaklarında “Aşina” olarak geçen, bizim de bu şekilde yazmaya alıştığımız bir boy adının gerçekte ne olduğu hâlâ belli değildir. Bizim söylemeye ve yazmaya alıştığımız “Aşina” biçimi Çin kaynaklarında 阿史那 (ā shǐ nà) şeklinde geçen üç heceli veya üç harfli sözcüğün modern telaffuzudur.

Erken Orta Çağ Dönemi'nde büyük bir imparatorluk kuran Eski Türklerin yönetici boyunu belirten Aşina sözcüğünün kökenini bulup anlamını açıklamaya yönelik girişimlerin fazla olması olağandır. Ancak bu girişimlerin büyük bir bölümünün bir şekilde başarısız olup reddedildiğini burada belirtmemiz gerekir.

Aşina adının aslını tasarlamaya çalışanların çoğu, onun telaffuzunu Çağdaş Çinceye dayandırarak yapmıştır. Ancak asıl sözcük Türkçe değilse bile Eski Türkçede geçen bir sözcük ile şekil açısından benzerlik göstermek zorundadır. Bu mantıksal gereksinim araştırmacılar tarafından atlanmıştır. Ayrıca bununla birlikte Eski Türkçenin kaynaklarında, Çağdaş Çince şekli Aşina (阿史那, ā shǐ nà) olan sözcüğün araştırılıp bulunmuş yakın tarihli bir örneği de vardır. Bulgan aymağının Mogod sumunda bulunan Türk-Runik harfli Höl Asgat Yazıtı'ndaki bir sözcüğü *asinas* şeklinde okuyup Aşina boyunun adı olarak kabul etmesi [4], Arhangay Müzesinde korunan Soğdca yazılmış Bugut Yazıtı'ndaki iki sözcüğün *tr- 'wkt (')šy-n- s* şeklinde harf çevrimini yapıp “Turkish Ashinas tribe” (“Türk Aşina boyu”) biçiminde tercüme etmesi [5] ve yine Karabalgasun Yazıtı'nda Soğdca yazılmış *“šyn s kwtr wrk* ifadesini “Ashinas tribe of Turks” (“Türklerin Aşina boyu”) olarak tercüme etmesi gibi bütün bunlar Çin kaynaklarında

3 ÇN. Moğolca *ovoo* “yığın” demektir. Dinî ritüellere göre taş ve ahşaptan yapılan tepe / tepceliklere verilen bir addır.

阿史那 şeklinde geçen sözcüğün modern telaffuzu olan Ašina'ya (ā shī nà) zorla benzetilmiş gibi durmaktadır.

Japon Profesör T. Osawa, üç kişinin rölyefinin bulunduğu Höl Asgat Anıtı'nın [birinci taş] lahdinin [ön yüzündeki] yazıtta geçen "kül tudun" ünvan adından önceki üç harfin *šNš* olarak harf çevrimini yapmış ve bunu *ašinas* olarak okumuştur. Bu sözcüğün başında ve sonunda /š/ sesini gösteren toplam iki harf vardır ve [Türkçedeki] vokaller aracılığıyla sözcük her ne kadar değiştirilirse değiştirilsin /š/ sesini gösteren harfin /S/ olarak okunması mümkün değildir. Ayrıca bu yazıtta /š/ ve /S/ seslerini gösteren harfler açıkça ayırt edilmektedir. Örneğin, *saqin-* "düşünmek, düşünceye dalmak", *asira* "aşağı" sözcüklerinde /S/ konsonantı /š/ konsonantından farklı yazılmıştır. Profesör Osawa da bu iki sözcüğün yazı çevrimini *saqinur* ve *asra* şeklinde /s/ ile yapmıştır. Fakat *šNš*'deki son /š/'yi /s/ olarak değiştirmiş olması şaşırtıcıdır. Bu *šNš* şeklindeki üç harfe [Türk-Runik alfabesinin ses düzenine uygun bir biçimde] vokal eklendiğinde birçok olası okuma versiyonları elde edilir. Örneğin; 1. *šanaš*, 2. *šaniš*, 3. *ašanaš*, 4. *aš anaš*, 5. *šan aš* vb. gibi. Örnekleri arttırmak mümkün olsa da bunların anlamsız sözler olduğu görülür. Ayrıca bu tür birçok versiyon ortaya çıkmış olsa da her durumda /š/ sesini gösteren harfin /S/ olarak okunması da olası değildir.

I. Türk Kağanlığı'nın çöküşünden sonra 阿史那 soyundan gelen birçok kişi Tan Hanedanlığı'nın sarayında resmî görev yapmıştır. Öyle ki bu adı almış kişiler hakkında sayısız Çince resmî tarih ve biyografi bulunmaktadır. Ayrıca bu adın ilk iki hecesi ile örtüşen birden fazla soy adının olması da oldukça ilgi çekicidir. Örneğin, Aşıde (阿史德, ā shī dé) ve Aşibi (阿失畢, ā shī bì) şeklinde geçen farklı iki soy adı söz konusudur. Bu iki soy adının ilk 阿史 (ā shī) veya 阿失 (ā shī) hecesinin Ašina'nın (阿史那, ā shī nà) ilk iki hecesiyle eşleşmesi tesadüf değil gibi görünmektedir. Yani bu üç adın aynı şekilde olan ilk iki hecesi tek sözcük olup bunların sonunda bulunan heceler (德, dé; 畢, bì; 那, nà) her durumda farklı bir sözcük veya ek olabilir.

阿史 (ā shī)'nin ilk hecesinin /a/ ile değil de /ä/ ile okunmasının başka bir nedeni daha vardır. Açıklamak gerekirse eski Tiele'nin daha sonraki Uygur Ediz boyu Çin kaynaklarında Adie 阿路 (ā die) olarak geçmektedir.

Aşı'yi (阿史, 阿失) iki heceden oluşan tek sözcük olarak düşünürsek onun Orta Çağ Çincesindeki okunuşunu doğru tasarlamak gerekir. Bu sözcüğün en doğru okunuşu muhtemelen *ēšr'* olur [6]. Peki *ēšr'* ile benzer gerçek Türkçe bir ad var mı? Var ise şu soru ortaya çıkıyor: Nerede?

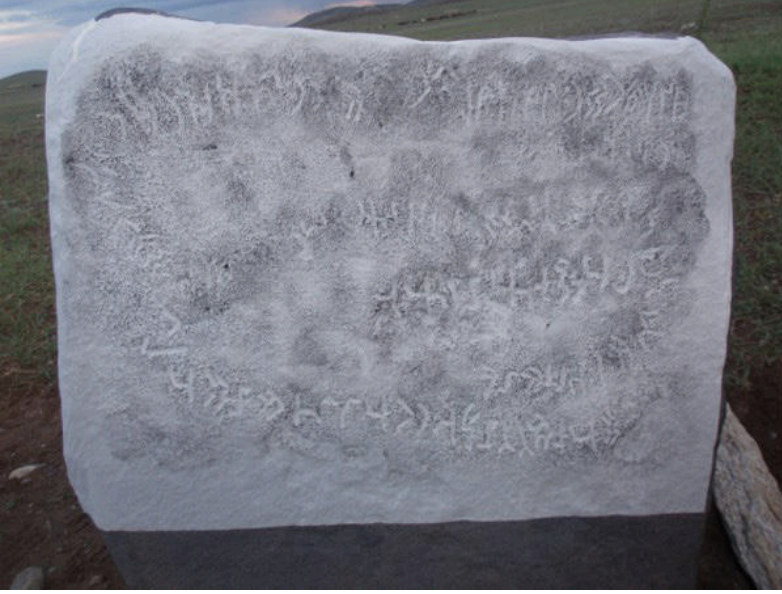
Yukarıda bahsettiğimiz üzere Tonyukuk Yazıtı'nda birden fazla, *türük äšir bodun* "Türk Eşir halkı" ifadesinde ortaya çıkan *äšir* sözcüğünün Orta Çağ Çin kaynaklarındaki *ēšr'* ile eşleşmesi mümkündür. Bu nedenle günümüz Moğolistan topraklarında neredeyse iki yüz yıl varlığını sürdürmüş olan Eski Türk Devleti'nin yönetimindeki kağanlık soyunun asıl adı *äšir* idi diye düşünülmektedir.

Tonyukuk Yazıtı'ndaki *āšir* Türk kağan soyunun asıl adıdır ve Çin kaynaklarındaki Aşina (阿史那, ā shǐ nà) onun telaffuzunun yalnızca harf çevrimine yakın bir şeklidir diye düşünürsek Aşina'yı Hotan-Saka dilinde “mavi” anlamına gelen *āššeina* ~ *āššana* sözcüğünden türemiş görmek [7] de hatalı olur. Bu durumda ünlü eski Türk yazıtlarında sık sık rastlanan “Gök Türk” adı hazır dururken Türkler kendilerini “Türk Asseina” veya “Türk Gök” olarak garip bir şekilde nasıl adlandırsınlar? Ayrıca burada, boy adlarındaki sıfat vurgusu [addan önce] zorunlu olarak gelmiştir ve bunun, addan sonra değil önce geldiği bir model tüm Altay dillerinde mevcuttur. Bu sebeple *türük* adının arkasında yer alan bu sözcük kesinlikle bir sıfat değildir.

Genellikle bu gibi sözcüklerin kökenini ve anlamını günümüz Moğolistan topraklarında yaşamış halklar üzerinde fazla bir etkisi olmayan Orta Çağ'ın Doğu İran lehçelerinin sözleriyle kasıtlı olarak ilişkilendirme alışkanlığının yeniden incelenmesi gerektiği görülmektedir.

Höl Aşgat Yazıtı'nın Ön Yüzü (©Ts. Battulga)

Höl Asgat Yazıtı'nın Arka Yüzü (©Ts. Battulga)

Hakem Deęerlendirmesi: DıŐ bağımsız.

Çıkar ÇatıŐması: Yazar çıkar çatıŐması bildirmemiŐtir.

Finansal Destek: Yazar bu çalıŐma için finansal destek almadığını beyan etmiŐtir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References⁴

1. Базылхан Н. Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас). – Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. II том. Алматы, 2005 [Bazılhan N. Kөne Tүrik Bitiktastarı Men EskertkiŐteri (Orhon, Yenisey, Talas). – Kazakstan Tarihi Turalı Tүrki Derektemeleri. II Tom. Almatı, 2005].
2. Батсүрэн Б. Өндөр тэрэгтнүүд ба эртний түрэгүүд (VI-IX зуун). Уб., 2009 [Batsüren B. Öndör Teregtnüüd ba Ertний Tүregүүd (VI-IX Zuun). Ulaanbaatar, 2009].
3. Баттулга Ц., Өргөнбуян Б. “Арван хоёр Түрэг”-ийн талаарх сурвалжийн мэдээ. // Ази судлал. Volume III. Уб., 2017: 507-510 [Battulga Ts.; Örgönbuyan B. “Arvan Hoyor Tүreg”iin Talaarh Survaljiin Medee. Azi Sudlal. Volume III. Ulaanbaatar, 2017: 507-510].
4. 大澤孝. ホル・アスガト (Хөл Асгат) 碑銘再考. [内陸アジア言語の研究 X X V] 2010: 1-73; Ōsawa T. A hypothesis on the etymology of the Old Turkic royal clan name AŞina/AŐinas and the transformation process in the early Abbasid period. Chronica 11: 143-151.

4 ÇN. Kaynaklar, çalışmanın aslındaki sıralama ve kaynak gösterme yöntemiyle verilmiŐtir. Makalenin aslında Kiril alfabesi ile yazılmış olan kaynakların yazı çevrimi ise köŐeli parantez içerisinde tarafımca eklenmiŐtir.

5. Yoshida Y.; Moriyasu T. Bugut inscription. In: Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. The Society of Central Eurasian Studies. Osaka, 1999: 122-125.
6. Pulleyblank E.G. Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle and Early Mandarin. Vancouver, 1991.
7. Klyashtorny S.G. The Royal Clan of the Turks and the Problem of Early Turkic-Iranian Contacts. Acta Orientalia Hungaricae. Vol. 47, No. 3 (1994): 445-447.

